

אפקט מצנן? היוזמות לפיקוח על החופש האקדמי והשפעתן על התוכניות הקליניות בבתי הספר למשפטים

ענת רודניצקי

מבוא

מאמר זה בודק האם היוזמות לפיקוח על החופש האקדמי, לרבות בכל הנוגע לעיצוב תכני ההוראה ולהתבטאויות מרצים, יצרו אפקט מצנן על פעילותן של התוכניות לחינוך משפטי קליני במוסדות להשכלה גבוהה בישראל. יוזמות אלו הן חלק ממגמה רחבה יותר, בעיקר בקרב גופי ימין, הקוראים לגיוון הדעות הפוליטיות הנשמעות באקדמיה ולצמצום ה"הטיה הפוליטית של מרצים לשמאל". ניסיונות הפיקוח לא פסחו גם על התוכניות לחינוך משפטי קליני – המכונות בפי כול "קליניקות משפטיות" – הפועלות לקדם שינוי חברתי וזכויות אדם באמצעות התדיינות בבתי המשפט, הצעות חקיקה ומדיניות ופעולה מול גורמי ממשל.¹ ככאלו, הקליניקות מזהות עם ביקורת על השלטון, דבר שהוביל לאורך השנים לזיהוי שלהן עם השמאל הפוליטי בישראל.

לנוכח האמור, המאמר בוחן עד כמה – אם בכלל – השפיעו היוזמות לפיקוח על החופש האקדמי על פעילותן של הקליניקות המשפטיות. באמצעות שאלון אינטרנטי שהופץ בקרב עשרות מנחים של תוכניות קליניות במוסדות להשכלה גבוהה, ובאמצעות ראיונות עומק שנערכו עם מנחים קליניים באוניברסיטת תל-אביב, בדק המחקר אם היוזמות פעלו כאפקט מצנן והובילו – בין היתר – להגבלת הביטוי של המנחים בשיעורי הקליניקות ולבחירת תיקים השנויים פחות במחלוקת ציבורית ופוליטית. ממצאי המחקר העלו כי, ככלל, ליוזמות הפיקוח אין, לפחות בשלב זה, השפעה משמעותית על פעילותן של הקליניקות – בבחירות התיקים, בעבודה מול גורמי ממשל או בשיתוף פעולה עם ארגונים חיצוניים. עם זאת, פילוח התשובות על פי סוג הקליניקה מגלה כי קליניקות העוסקות בזכויות אדם הושפעו יותר מיוזמות הפיקוח מאשר קליניקות אחרות: שישה מתוך 12 המנחים העידו כי הם נוטים היום לעסוק פחות בנושאים שנויים במחלוקת מאשר בעבר, ומעדיפים להתמקד, למשל, בקידום זכויות חברתיות-כלכליות. עם זאת מעניין לציין כי המנחים העוסקים בדיני פליטים והגירה – תחום נוסף המצוי במחלוקת פוליטית עזה – דיווחו כי לא חל שינוי בעבודתם.

הממצא שלפיו אין ליוזמות הפיקוח השפעה משמעותית על פעילותן של הקליניקות, יכול להיות מוסבר על ידי הפער בין התדמית של הקליניקות לבין אופי פעולתן במציאות. בעוד שהקליניקות מזהות לרוב על ידי הציבור הרחב, ובכלל זה גם הפוליטיקאים, עם השמאל הפוליטי בישראל, הרי שסקירת תחומי עיסוקן של כ-110 הקליניקות המשפטיות הפועלות כיום בישראל חושפת תמונה שונה לחלוטין. בפועל, הרוב המכריע של הקליניקות עוסקות בנושאים שאינם שנויים במחלוקת פוליטית בין ימין לבין שמאל, ובהם דיני משפחה, הוצאה לפועל, ייצוג בהליכים פליליים, ייצוג קשישים וניצולי שואה, ייצוג ילדים ונוער, ייצוג משפחות שכולות, ייצוג נכי צה"ל ונפגעי פעולות איבה, ועוד. לעומת זאת, כאשר תחום פעילותה של הקליניקה הוא עניין השנוי במחלוקת פוליטית, השפעת האפקט המצנן של יוזמות הפיקוח גדלה. בהמשך לכך, הממצא שלפיו לא חל שינוי בעבודת

הקליניקות העוסקות בזכויות פוליטיים והגירה ניתן להסבר בכך שבתחום זה, לעומת תחום זכויות האדם, אין דרך לעסוק בנושאים שאינם שנויים במחלוקת, ולכן גם אין שינוי באופן הפעולה שלהם.

א. היוזמות לפיקוח על החופש האקדמי ועל הקליניקות המשפטיות בישראל

במהלך העשור החולף פורסמה בישראל שורה של יוזמות לפיקוח על תוכני ההוראה ועל התבטאויות של מרצים במוסדות להשכלה גבוהה. זאת, על רקע האשמות שנשמעו בראש ובראשונה מקרב גופי ימין, ולפיהן האקדמיה בישראל סובלת מהטיה פוליטית לשמאל ונעדרת גיוון של מרצים הדוגלים בעמדות המזוהות עם הימין.

יוזמות אלו כללו פרסום רשימות שחורות ודו"חות מעקב מצד ארגונים בלתי ממשלתיים, ובראשם "אם תרצו". ב-2008 פרסם הארגון את "דו"ח מדד הציונות", ובו נטען כי קיים פער משמעותי בין עמדות הציבור בישראל בנושאי ציונות ולאומיות לבין השיח באקדמיה. בעקבות הדו"ח של "אם תרצו" מ-2011, שבו נטען, בין היתר, כי המחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן-גוריון מוטה פוליטית ומציגה עמדות של שמאל קיצוני, המליצה המל"ג על סגירתה, דבר אשר נמנע בסופו של דבר בעקבות סערה ציבורית.² רשימות מעקב אחר מרצים "אנטי-ישראלים" מתפרסמות במהלך השנים האחרונות באופן קבוע על ידי "מוניטור האקדמיה הישראלית", וביוני 2017 העבירה "אם תרצו" רשימת מרצים, שלטענתה תומכים בתנועת ה-BDS, לשר החינוך נפתלי בנט, בקריאה להביא לפיטוריהם.³

הקליניקות המשפטיות באוניברסיטאות ובמכללות, ספגו אף הן אש מצד ארגוני הימין והממשלה. ב-2013 פרסמה "אם תרצו" דו"ח מקיף העוסק בקליניקות המשפטיות באוניברסיטת חיפה, שנתפסו לטענתה, כאנטי-ציוניות וקראה להפסיק את המימון הזר שלהן, להפסיק את שיתופי הפעולה עם ארגונים פוליטיים בלתי ממשלתיים "המייצגים אינטרסים של צד מסוים" ולהקים מנגנון סיוע לסטודנטים שחשים שנפגעו על רקע דעותיהם בפקולטה.⁴ בשנים האחרונות נמתחת ביקורת רבה על מעורבותן של הקליניקות בהתדיינויות משפטיות מרכזיות בנושאי זכויות אדם ואזרח, ובהן שלוש העתירות שהוגשו לבג"ץ לביטול החוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 3 והוראת שעה), התשע"ב-2012, החוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 4 והוראת שעה), התשע"ד-2013, והחוק למניעת הסתננות ולהבטחת יציאתם של מסתננים מישראל (תיקוני חקיקה והוראות שעה), התשע"ה-2014,⁵ אשר התקבלו בשל פגיעתם בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו,⁶ העתירה כנגד המושגון במקצוע האזרחות ותיקים נוספים שבהם העניקו קליניקות משפטיות ייצוג משפטי בסוגיות המצויות בלב המחלוקת הפוליטית בישראל, שבמרכזן מעמד המיעוט הערבי בישראל וזכויותיהם של אסירים פלסטינים.

במאי 2017 פורסם "קוד אתי להתנהלות ראויה בתחומי חפיפה בין פעילות אקדמית לפעילות פוליטית",⁷ בניסוחו של פרופ' כשר, שהועבר למל"ג כהמלצה ליישום. מטרתו המוצהרת של הקוד האתי היא להסדיר התנהלות ראויה בהקשרים אקדמיים שבהם ישנה אפשרות לחפיפה בין פעילות אקדמית לפעילות פוליטית. לפי פרופ' כשר, מטרת המסמך היא לשמור על אופייה של הפעילות האקדמית "מפני לחחול מנהגים ונורמות בעלי אופי אחר, שאינו עולה בקנה אחד עם האופי של הפעילות האקדמית בדיסציפלינות השונות".⁸

עיקרו של הקוד עוסק בהגבלת חופש הביטוי הפוליטי של מרצים בשיעורים. נוסף על כך, הוא מסדיר נורמות הנוגעות לקיום פעילות בקמפוס, העלולה להתפרש כ"פוליטית" ואת הליכי המינוי

למשרות אקדמיות,⁹ ואף כולל המלצות להקמתם של מנגנונים להטמעת הוראותיו ולפיקוח על יישומן.¹⁰ "פעילות פוליטית" הוגדרה בקוד באופן רחב, ככל פעילות שיש בה תמיכה במפלגה או התנגדות לה, או לנציג מפלגה, המיוצגים בכנסת או פעילים בציבור, וכן כל פעולה שיש בה תמיכה ישירה בעמדה מסוימת השנויה במחלוקת ציבורית מוכרת. לאור הגדרה זו, הוראות הקוד דורשות ממרצים במוסדות להשכלה גבוהה לנקוט "זהירות מפני הזדהות פוליטית" ואף להימנע מ"יצירת מראית עין של הזדהות כזו", ויתרה מזאת קובעות כי סטודנטים יהיו רשאים לדרוש הבהרות ממרצים סביב התבטאויות שהשמיעו בשיעורים.

פרק נפרד בקוד הוקדש לתוכניות הקליניות בבתי הספר למשפטים. פרק זה הורכב משלושה חלקים מרכזיים: החלק הראשון קובע כי הקליניקות תעסוקנה במגוון נושאים רחב, מתוך מטרה לאפשר לכל סטודנט ללמוד ולפעול במסגרת קליניקה המתאימה לתחומי העניין שלו. הדרישה לגיוון נושאי הלימוד בקליניקות נועדה, ככל הנראה, לצמצם את מוקד עיסוקן הנוכחי בדיני זכויות האדם והמשפט הציבורי. אלא, שעוד לפני פרסום הקוד – וללא קשר אליו – עברו הקליניקות המשפטיות תהליך משמעותי של גיוון תחומי הלימוד. כך, ניתן כיום למצוא קליניקות במגוון רחב של תחומים מקצועיים, אשר החינוך המשפטי הקליני לא עסק בהם בעבר – החל מסיוע לניצולי שואה ולנפגעי פעולות איבה, דרך דיני הגנת הצרכן וכלה בדיני תאגידים ובתובענות ייצוגיות. הקוד אינו מתייחס לשינוי זה, וניכר כי מטרתו היא לעודד את המוסדות להשכלה גבוהה לצמצם עוד יותר את עיסוקן של הקליניקות בזכויות אדם.

חלקו השני של הפרק המוקדש לקליניקות קובע, כי הלימודים בקליניקה יתנהלו כל עוד הם אינם בגדר "פעילות פוליטית" ואף אינם מתפרשים "באופן טבעי כפעילות פוליטית". חלק זה כולל את ההגבלה המשמעותית ביותר על עיסוקן של הקליניקות המשפטיות. כאמור, ההגדרה שמציע הקוד ל"פעילות פוליטית" היא רחבה מאוד, וכוללת "תמיכה בעמדה מסוימת במחלוקת ציבורית". בפועל, אין כמעט תחום שבו עוסקות הקליניקות ואשר לא ניתן להגדירו כך. השימוש במשפט לצורך קידום שינוי חברתי מאתגר בהכרח את המציאות הקיימת ומציע לה חלופה – משפטית, חברתית, כלכלית, תרבותית או אחרת – מהלך שהוא אקט פוליטי מובהק. במיוחד נכונים הדברים לגבי קידום הזכויות של המיעוט הערבי בישראל או של קבוצות הסובלות מאפליה מתמשכת, דוגמת נשים, להט"בים, אנשים החיים בעוני, אנשים עם מוגבלות, וכו'. קידום שינוי לטובתן של קבוצות אלו, אם באמצעות התדיינות בבתי המשפט ואם באמצעות קידום חקיקה ומדיניות ציבורית, הוא מהלך השנוי במחלוקת ציבורית בישראל כמעט תמיד.

חלקו השלישי של הפרק המוקדש לקליניקות בקוד קובע, כי שיתופי פעולה בין הקליניקות לעמותות מחוץ לאקדמיה יתאפשרו כל עוד הם אינם יוצרים הזדהות פוליטית של הקורס עם העמותה או מראית עין שכזו.¹¹ בפועל, מאבקים רבים העוסקים בזכויות אדם נעשים בשיתופי פעולה מקצועיים עם ארגוני זכויות אדם. במקרים אחרים, מייצגות הקליניקות ארגונים שאין להם מחלקה משפטית, כך שהגבלה על שיתופי פעולה איתם, עלולה לסכל עיסוק משפטי בקשת רחבה של נושאים הקשורים בזכויות אדם.

הקוד האתי נתקל בכיקורת חריפה מצד אישי ציבור וראשי מערכת ההשכלה הגבוהה – ועד היום טרם ננקטו צעדים כלשהם ליישומו.¹² עם זאת, עצם פרסומו של הקוד עורר דיון ער ורווי חששות באקדמיה ובשיח הציבורי – דיון אשר מאמר זה בוחן את השפעותיו המצננות, ככל שישנן כאלו, על הקליניקות המשפטיות.

ב. שיטת המחקר

מטרת המחקר היא לבדוק האם היוזמות שנדרו באחרונה לפיקוח על החופש האקדמי בישראל שימשו כאפקט מצנן על פעילותן של הקליניקות המשפטיות. לצורך כך נעשה שימוש בשאלונים מקוונים, אשר הופצו בקרב 100 המנחים הקליניים ב-14 מוסדות להשכלה גבוהה בארץ, ונערכו ראיונות עומק עם קבוצה של מנחים קליניים ועם מנהל הקליניקות מאוניברסיטת תל-אביב.¹³

השאלון כלל שמונה שאלות, המבקשות לבחון את השפעתן של יוזמות הפיקוח על עבודת הקליניקות במישורים הללו: (1) בחירת התיקים לקליניקה (למשל, בחירה לייצג או שלא לייצג בתיק הנוגע לזכויות המיעוט הערבי או מבקשי מקלט); (2) מיון הסטודנטים לקליניקה (למשל, בחירה לקבל או שלא לקבל לקליניקה סטודנטית המצהירה מראש כי אינה דוגלת בשינוי המדיניות שהקליניקה מקדמת או שדוגלת בשינוי מסוג אחר); (3) הבעת עמדות שנויות במחלוקת בשיעורים; (4) התדיינות הקליניקה בבתי המשפט (למשל, בחירה להעלות או שלא להעלות טיעונים השניים במחלוקת ציבורית במסגרת כתיב בית דין או דיונים); (5) עבודה מול גורמי ממשל ורשויות ציבוריות (בדומה להשפעה האפשרית על התדיינות בבתי המשפט); (6) עבודה עם לקוחות (למשל, בחירה להתבטא או שלא להתבטא מול הלקוח לגבי ההיבטים העקרוניים של התיק, ככל שהם שנויים במחלוקת ציבורית); (7) שיתופי פעולה עם ארגונים חיצוניים, תוכניות אקדמיות נוספות, משרדי עורכי דין וכו' (למשל, בכל הנוגע לבחירת הפרויקטים לשיתופי פעולה, התבטאות בפגישות משותפות, וכו'); (8) עבודה מול הנהלת המוסד האקדמי שבו פועלת הקליניקה (למשל, בכל הנוגע לאישור תוכנית הלימודים מול המוסד, דיווחים והתבטאויות בפגישות עבודה, השתתפות בפיתוח משאבים לטובת המוסד והקליניקה, וכו').

הנשאלים אף התבקשו לסמן את תחומי העיסוק המרכזיים של הקליניקות שבהנחייתם, וזאת בהתאם לרשימה של סוגי הקליניקות המשפטיות השונות הקיימות בישראל, כפי שנאספה מאתרי האינטרנט של המוסדות להשכלה גבוהה ברחבי הארץ (השאלון מצ"ב כנספח א').

כמהלך משלים לשאלונים המקוונים נערכו ראיונות עומק עם עשרה מנחים קליניים, אשר כל אחת ואחד מהם רואינו בנפרד ובהתאם לשאלון חצי מובנה. המראויינים נבחרו מקרב הקליניקות המשפטיות באוניברסיטת תל-אביב, וזאת לנוכח הוותק המקצועי של המנחים הקליניים במוסד (כ-10 שנים בממוצע) ולנוכח מעמדם של הקליניקות בתל-אביב בנוף החינוך המשפטי הקליני בישראל. ראיונות עומק נערכו גם עם המנהל האקדמי של הקליניקות המשפטיות באוניברסיטה.

42 מנחים קליניים ממוסדות להשכלה גבוהה, שהם 42% מכלל המנחים הקליניים, השיבו לשאלון המקוון. המנחים נחלקו לתחומי העיסוק הללו: 26% עוסקים בזכויות אדם, שוויון והמיעוט הערבי בישראל; 14% במשפט פלילי; 10% בדיני עבודה; 10% בהוצאה לפועל ובמשפט אזרחי; 33% בחקיקה ומדיניות חברתית; 2% בדיני משפחה; 12% בהגירה; 14% בזכויות נשים; 19% בזכויות אנשים עם מוגבלות; 14% בילדים ובני נוער; 12% בחינוך; 10% בניצולי שואה וזקנים; 17% בדיוור; 5% בבריאות; 14% במינהל תקין; 7% בהגנת הסביבה; 2% בהגנת הצרכן; 2% בפיתוח כלכלי-קהילתי ו-7% במשפט מסחרי, טכנולוגיה ותאגידים. חלק מהמשיבים עוסקים בכמה ענפי משפט בעת ובעונה אחת, ומכאן שהאחוז הכולל של התשובות עולה על 100%.

ג. ממצאי המחקר

1. ממצאים ביחס לכלל המנחים הקליניים

הממצא המרכזי מנייתוח השאלונים לגבי כלל המנחים הקליניים (ללא פילוח לפי תחום עיסוק) מלמד כי ליוזמות הפיקוח אין בשלב זה השפעה ממשית על פעילותן של הקליניקות המשפטיות. 86% מהמשיבים לשאלון דיווחו כי לא חל כל שינוי בעבודתם, לעומת 10% שהשיבו כי הם נוטים לעסוק פחות בנושאים שנויים במחלוקת ו-4% שהשיבו כי הם נוטים לעסוק דווקא יותר בנושאים שנויים במחלוקת בעקבות היוזמות. עם זאת, וכפי שיתואר בהמשך, ניכרת השפעה מסוימת של יוזמות הפיקוח – גם אם מוגבלת – על חופש הביטוי של המנחים הקליניים במסגרת השיעורים בכיתה. עד כדי רבע מהמנחים הקליניים בחרו בהקשר זה תשובות, המעידות על כך שבמהלך השיעורים הם נוטים להתבטא פחות או באופן אחר בנוגע לסוגיות השנויות במחלוקת ציבורית.

בחירת התיקים – 91% השיבו כי לא שינו את בחירת התיקים בעקבות יוזמות הפיקוח. 7% השיבו כי נטו פחות לבחור תיקים העלולים לעורר מחלוקת ציבורית, ו-2% השיבו כי נטו יותר לבחור תיקים העלולים לעורר מחלוקת ציבורית.

ראיונות העומק תמכו בממצאים אלו, וחלק מהמרוואיינים אף טענו כי הימנעות מכוונת מבחירה בתיקים השנויים במחלוקת היא בלתי מקצועית. מרוואיין אחד סיפר על מקרה שבו העדיף שלא לטפל בתיק שנוי במחלוקת, אך הדבר לא נבע ישירות מיוזמות הפיקוח אלא מהנחה כי בית המשפט ידחה את עמדתו – בין היתר עקב ריבוי השופטים השמרנים במערכת או החשש בקרב שופטים ליברליים לנקוט עמדות שנויות במחלוקת.

מיון הסטודנטים – 100% מהמשיבים דיווחו כי לא חל שינוי בדרך מיון הסטודנטים, וכי הם אינם מושפעים מהשאלה עד כמה הסטודנטים המועמדים לקליניקה דוגלים או לא דוגלים מראש בשינוי חברתי או שדוגלים בשינוי חברתי השונה מזה שהקליניקה מקדמת. כלומר, לא נרשמה כל השפעה הנוגעת לשיוכם הפוליטי של המועמדים לקליניקות, ככל שאלו היו ידועים למנחים הקליניים בעת הרישום לקליניקות.¹⁴

ראיונות העומק תמכו בממצאים אלו. במידה רבה, דיווחו המרוואיינים כי הם משתדלים לבחור סטודנטים לקליניקה מרקעים שונים ובעלי עמדות שונות, לרבות עמדות פוליטיות וכלכליות המזוהות עם הימין בישראל, וזאת מתוך תפיסת עולם פדגוגית הדוגלת בחשיבותם של קולות מגוונים בדיונים בכיתה ושל פיתוח היכולת בקרב סטודנטים לנהל זה עם זה שיח ביקורתי.

התבטאות במהלך השיעורים בכיתה – 69% השיבו כי הם מנהלים את השיעור באותו האופן שבו ניהלו אותו בעבר. 5% דיווחו שהם נוטים פחות לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית, ו-5% נוספים דיווחו שהם נוטים יותר לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית. 21% דיווחו שהם נוטים לעסוק באופן אחר בסוגיות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית – ההיגד "באופן אחר" נועד לזהות שינויים בסגנון או ברוח הדיונים בכיתה, אשר לא ניתן בהכרח למדוד את היקפם או לסווגם כעוסקים יותר או פחות בסוגיות שנויות במחלוקת אך המנחה הקליני יכול להצביע עליהם כמושפעים מיוזמות הפיקוח.

בהקשר זה, חלק מהמרוואיינים שיתפו בראיונות העומק בכך שהם מעודדים השמעת דעות ביקורתיות בכיתה, גם כשהן מופנות כלפי עיסוקה של הקליניקה. חלק מהמרוואיינים דיווחו כי הם ממתנים את העמדות שהם משמיעים בשיעורים. כך למשל, אחת המרוואיינות סיפרה, כי בעוד שבעבר נהגה להביע את עמדתה האישית בתום הדיון בכיתה, הרי שכיום היא עושה זאת בצורה פחות נחרצת. מרוואינת אחרת ציינה כי מיתנה את דבריה מתוך חשש שיוקלטו ויופצו ברשת. חלק

מהמרוויינים אף ציינו כי הם נוטים לצנזר את עצמם יותר ברשתות החברתיות, אך לא בהכרח עקב יוזמות הפיקוח, אלא בשל השיח הציבורי הכללי בישראל שמגלה פחות סובלנות כלפי עמדות ליברליות.

מכאן, ששיעורם בפועל של המנחים הקליניים המתבטאים פחות בעקבות היוזמות נע ככל הנראה בין 5% (השיעור הרשמי שדיווחו על כך) לבין 26% (השיעור הכולל של אלו שדיווחו על כך בתוספת אלו שדיווחו כי הם פועלים "באופן אחר").

התדיינות בבתי המשפט – מקרב 26 המנחים הקליניים, שצינו כי השאלה רלוונטית עבורם, 88% דיווחו כי לא חל שינוי בעיסוקם בנושאים העלולים לעורר מחלוקת ציבורית במסגרת התדיינות. 4% השיבו כי הם נוטים פחות לעסוק בסוגיות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית, ו-8% השיבו כי הם נוטים יותר לעסוק בסוגיות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית.

עבודה מול גורמי ממשל ורשויות ציבוריות – מקרב 37 המנחים הקליניים, שצינו כי השאלה רלוונטית עבורם, 81% דיווחו כי לא חל שינוי בעיסוקם בנושאים העלולים לעורר מחלוקת ציבורית במסגרת עבודתם מול גופים ציבוריים. 14% דיווחו כי הם נוטים פחות להביע עמדות או ליצור שיתופי פעולה עם גופים ציבוריים בנושאים העלולים לעורר מחלוקת ציבורית. 5% השיבו כי הם נוטים יותר להביע עמדות או ליצור שיתופי פעולה עם גופים אלו בנושאים העלולים לעורר מחלוקת ציבורית.

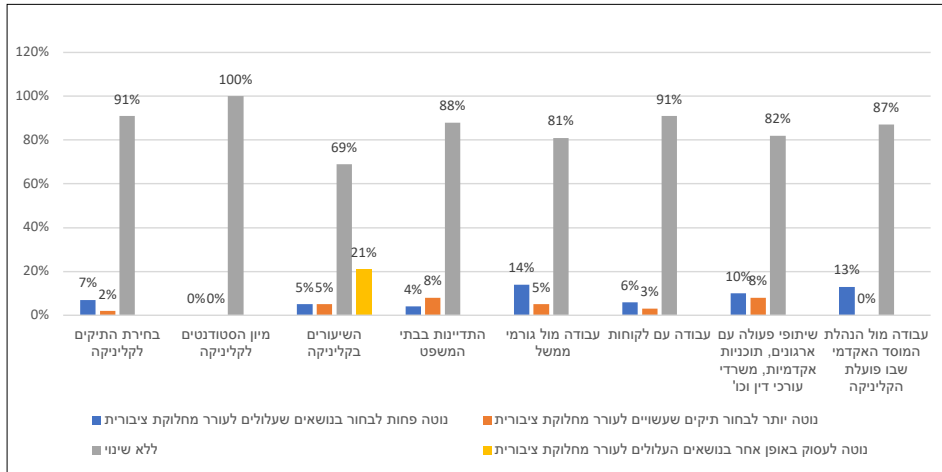
עבודה עם לקוחות¹⁵ – מקרב 36 המנחים הקליניים, שצינו כי השאלה רלוונטית עבורם, 91% דיווחו כי לא חל אצלם כל שינוי בהתייחס למשתנה הזה. 6% דיווחו כי הם נוטים פחות לעסוק בסוגיות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית. 3% דיווחו כי הם נוטים יותר לעסוק בסוגיות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית.

שיתופי פעולה עם ארגונים, עם תוכניות אקדמיות, עם משרדי עורכי דין ועוד¹⁶ – מקרב 39 המנחים הקליניים, שצינו כי השאלה רלוונטית עבורם, 82% דיווחו כי לא חל שינוי בתחום זה. 10% השיבו כי הם נוטים פחות לעסוק בסוגיות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית ו-8% השיבו כי הם נוטים יותר לעסוק בסוגיות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית.

עבודה מול הנהלת המוסד האקדמי שבו פועלת הקליניקה – מקרב 38 המנחים הקליניים, שצינו כי השאלה רלוונטית עבורם, 87% דיווחו כי לא חל שינוי באופן עבודתם. 13% דיווחו כי הם נוטים פחות לעסוק בסוגיות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית. אף אחד מהנשאלים לא דיווח כי הוא נוטה יותר לעסוק בסוגיות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית.

הגרף הבא (תרשים 1) מסכם את הממצאים שהוצגו עד כה:

תרשים 1: ממצאי שאלונים – כלל הנשאלים

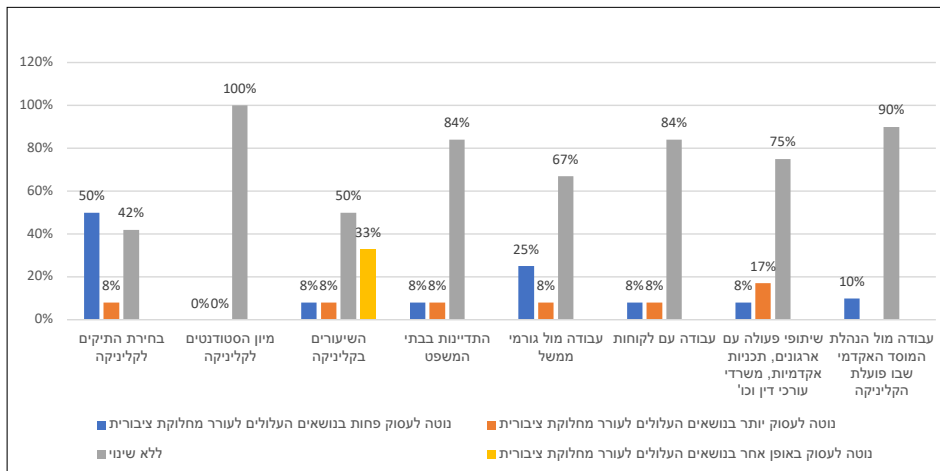

2. הממצאים ביחס לקליניקות שתחום עיסוקן הוא זכויות אדם

פילוח תשובותיהם של המנחים הקליניים שתחום עיסוקם המרכזי הוא זכויות אדם – תחום השנוי במחלוקת ציבורית ופוליטית עזה בשנים האחרונות – העלה כי ניכרת בקרבם השפעה גדולה יותר של יוזמות הפיקוח על החופש האקדמי. כך, מתוך 12 מנחים העוסקים בזכויות אדם (ומהווים 29% מכלל הנשאלים במחקר), דיווחו שישה (50%) כי הם נוטים פחות לעסוק בנושאים שנויים במחלוקת בכל הנוגע לבחירת התיקים, התדיינות בבתי המשפט, עבודה מול גורמי ממשל, בעבודה מול ארגונים חיצוניים, התבטאויות בשיעורים ועבודה עם לקוחות. מנחה נוסף (8%) דיווח על כך שהוא נוטה יותר לעסוק בנושאים שנויים במחלוקת.

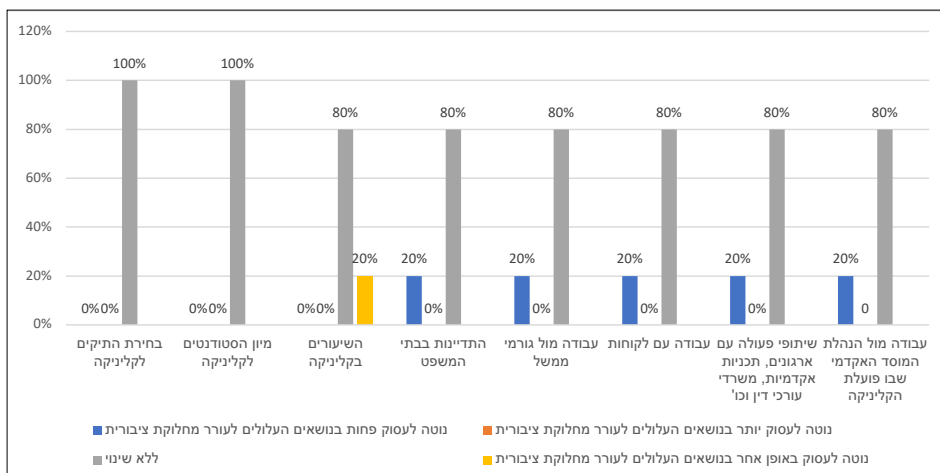
הנטייה בקרב מנחים קליניים לזכויות אדם לעסוק פחות בסוגיות השנויות במחלוקת ניכרת במיוחד בבחירת התיקים לקליניקה. 42% מהמנחים בתחום דיווחו על נטייה כזו, וזאת בהשוואה ל-7% בלבד מקרב כלל המנחים הקליניים. פער משמעותי נמצא גם בכל הנוגע להתבטאות בשיעורים – 41% מהמנחים הקליניים לזכויות אדם דיווחו על נטייה להתבטא פחות בהשוואה ל-26% מקרב כלל המנחים. כמו כן, 25% מהמנחים לזכויות אדם דיווחו על נטייה לעסוק פחות בנושאים שנויים במחלוקת במסגרת העבודה מול גורמי ממשל, וזאת לעומת 14% מכלל הנשאלים. רק בעבודה מול המוסד האקדמי שבו פועלת הקליניקה נמצא, כי שיעור המנחים הקליניים הנוטים פחות לעסוק במסגרתה בסוגיות שנויות במחלוקת גבוה יותר בקרב כלל המנחים בהשוואה למנחים לזכויות אדם. ראיונות העומק עם המנחים הקליניים תמכו בממצאים אלו. מרבית המראיינים סברו, בין שהם עוסקים ישירות בזכויות אדם, ובין שלא, כי ליוזמות הפיקוח צפויה להיות השפעה גדולה יותר על הקליניקות שתחום עיסוקן בזכויות אזרחיות ופוליטיות (כגון הזכות לשוויון בקרב המיעוט הערבי) בהשוואה לקליניקות העוסקות בנושאים כלכליים וחברתיים, שם צפויה השפעה פחותה. הגרף הבא (תרשים 2) מסכם את ממצאי השאלונים בפילוח לפי עיסוק בזכויות אדם:

תרשים 2: ממצאי שאלונים – זכויות אדם

3. הממצאים ביחס לקליניקות שתחום עיסוקן בזכויות פליטים ומבקשי מקלט מקרב חמשת המנחים הקליניים שתחום עיסוקם בדיני הגירה, ארבעה (80%) דיווחו כי לא חל כל שינוי בעבודתם בעקבות יוזמות הפיקוח. מנחה אחד (20%) דיווח כי הוא נוטה פחות לעסוק בסוגיות שנויות במחלוקת, וזאת במגוון ההקשרים שהוצגו בשאלון. עם זאת, מנחה זה ציין גם כי הוא עוסק במקביל בזכויות אדם, כך שלא ניתן לשייך באופן חד-משמעי את תשובותיו לעיסוקו בזכויות פליטים ומבקשי מקלט. הגרף הבא (תרשים 3) מסכם את הממצאים הללו:

תרשים 3: ממצאי שאלונים – הגירה

4. קבוצת ביקורת

לצורך ביקורת נערך, כאמור, גם פילוח של תשובות המנחים הקליניים העוסקים במשפט פלילי. תשובותיהם העלו כי לא חל בעבודתם שינוי כלשהו בעקבות יוזמות הפיקוח. ממצא זה מחזק, אם כן, את השערת המחקר שלפיה ליוזמות הפיקוח אין השפעה על מנחים קליניים שתחום עיסוקם אינו נתפס כנפיץ מבחינה פוליטית.

ד. ניתוח ומסקנות

הממצאים מעלים, כי ליוזמות הפיקוח השפעה מצננת מסוימת על פעילות הקליניקות לזכויות אדם בעוד שעל יתר הקליניקות לא ניכרת עד כה השפעה ממשית.

סיבה אפשרית אחת לכך היא שהעיסוק בזכויות אדם יכול להתבסס על נושאים שאינם נפיצים פוליטית, כגון זכויות אנשים שחיים בעוני, זכויות אנשים עם מגבלות, איכות סביבה וכו', כך שבתקופות שבהן עיסוק בזכויות אזרחיות ופוליטיות נתפס כבעייתי – ניתן לטפל בנושאים אחרים. לכאורה, ניתן היה לצפות כי גם הקליניקות שעוסקות בזכויות פליטים ומבקשי מקלט – נושא בעל זיהוי פוליטי מובהק בשיח הציבורי בישראל – תושפענה ולו במעט מיוזמות הפיקוח. ייתכן שהממצאים אינם תומכים בכך משום שתחום זה "צבוע" כולו בצבעים פוליטיים באופן שלא מאפשר הסטה של הפעילות לתחומים שאינם שנויים במחלוקת ציבורית. במילים אחרות, לעומת זכויות אדם, שנוגעות גם לתחומים שנמצאים בליבת הקונצנזוס, ולכן נתפסים כא-פוליטיים, כל עיסוק בפליטים ומבקשי מקלט וזכויותיהם נתפס מיניה וביה כפוליטי לנוכח האתגר שהוא מציב לתפיסות היסוד של המשטר הישראלי בנושאי הגירה, אזרחות ומעמד.

הממצא ולפיו כמעט לא ניכרת השפעה כלשהי על פעילותן של יתר הקליניקות עשוי ללמד על פער בין הדימוי הציבורי של הקליניקות המשפטיות בישראל לבין המציאות. כך, בעוד שהקליניקות מזוהות לרוב עם השמאל הפוליטי בישראל, הרי שסקירת תחומי עיסוקן של כ-110 הקליניקות המשפטיות בישראל חושפת תמונה שונה, המעידה על פער בין הדימוי הציבורי שלהן לבין המציאות. בפועל, מרבית הקליניקות עוסקות דווקא בנושאים שאינם נמצאים מחוץ לקונצנזוס היהודי-ישראלי, ובהם דיני עבודה, דיני משפחה, דיני הוצאה לפועל ומשפט אזרחי, ייצוג משפטי בהליכים פליליים, ייצוג לקשישים ולניצולי שואה, ייצוג למשפחות שכולות, נכי צה"ל ונפגעי פעולות איבה, ועוד. כאמור, תחומי העיסוק של הקליניקות המשפטיות התרחבו משמעותית בשנים האחרונות, וכיום הם כוללים גם ענפים במשפט הפרטי כגון דיני תאגידים, דיני טכנולוגיה ומשפט מסחרי. העיסוק בסוגיות אלו אינו צפוי להיות מושפע מיוזמות פיקוח, ומכאן שכמעט לא נמצאו שינויים בפעילות הקליניקות.

הפער בין הדימוי למציאות ניכר גם בכך שמאתרי הקליניקות השונות עולה, כי חלק מהקליניקות כלל אינן רואות את ייעודן המרכזי בקידום שינוי חברתי אלא בהכשרת הסטודנטים לעבודה מעשית. קליניקות אלו פועלות במתכונת של פרקטיקום אקדמי, והן כוללות בין היתר קליניקות הפועלות לצד הפרקליטות, קליניקות הפועלות בשיתוף התביעה המשטרתית, קליניקות הפועלות בשיתוף מערכת בתי המשפט ועוד.

הממצאים אף העלו, כי ככל שקיימת השפעה מצננת כלשהי מצד יוזמות הפיקוח הרי שהיא חלה יותר על התבטאויותיהם של המנחים הקליניים במסגרת השיעורים בכיתה ופחות ביתר הפעילויות הקליניות. סיבה אפשרית לכך היא שיוזמות הפיקוח התייחסו עד כה בעיקר להתבטאויות של מרצים באקדמיה, דבר שנתפס כמאיים יותר על המנחים הקליניים, וזאת בהשוואה לעבודתם המשפטית שלהם בניהול התיקים.

עם זאת, מתבקש להצביע על פער מסוים בין התמונה הברורה שעלתה מהשאלונים, ולפיה אין כמעט אפקט מצנן ליוזמות הפיקוח על פעילויות הקליניקות (מלבד אפקט מוגבל לגבי התבטאויות בשיעורים), לבין התמונה המורכבת יותר שעלתה מראיונות העומק, ולפיה ישנה ליוזמות הפיקוח השפעה מסוימת. ייתכן שההסבר לכך מצוי בעובדה שהשאלון התמקד בממד ההווה בעוד שהראיונות פתחו פתח לדיון בממד העתיד. במלים אחרות, השאלון בדק את השפעתן של יוזמות הפיקוח כאן ועכשיו, וזאת כאשר אף לא אחת מהיוזמות הללו לא הבשילה לכדי נורמה משפטית מחייבת. בממד זמן זה, המתמקד בהווה, אך מתבקש היה כי לא יימצא אפקט מצנן על פעילות הקליניקות. לעומת זאת, ראיונות העומק הציפו חששות הצופים פני עתיד מפני התגברות המגמה שבה החופש האקדמי מוגבל בישראל. כך, לדוגמה, חלק מהמראיינים העידו, כי יוזמות הפיקוח הבהירו להם עד כמה הפך שיח זכויות האדם למוקצה בציבוריות הישראלית וכי האווירה הפוליטית המאפשרת את היוזמות הללו עלולה, לאורך זמן, להציב איום ממשי על הארגונים בתחום.

עוד ניתן להסביר את הפער שבין ממצאי השאלונים לבין ראיונות העומק בכך שהראשונים עסקו בממד האישי – החוויה האינדיבידואלית של כל מנחה קליני, אשר נותרה כמעט ללא שינוי. לעומת זאת, המראיינים התייחסו גם לממד הקבוצתי – להשפעה שהם צופים שתהיה ליוזמות הפיקוח על החינוך המשפטי הקליני בישראל בכללותו, ולא דווקא על מנחה זה או אחר.

מחקרים נוספים בתחום יוכלו לפתח ממדים אלו ולהידרש להיבטים נוספים הנוגעים לעבודתם של המנחים הקליניים כאמות מידה להשפעה של יוזמות פיקוח. בין היתר, מתבקש יהיה להתייחס במחקר עתידי לזיקה אפשרית שבין אופק הקריירה שרואה לעצמו המנחה הקליני לבין השפעה של פיקוח על החופש האקדמי על עבודתו. אינדיקציה ראשונה מראיונות העומק מעלה, כי ככל שמנחה קליני רואה את עתידו המקצועי במגזר הציבורי – וזאת להבדיל מהמגזר הפרטי או מהחברה האזרחית – כך יוזמות הפיקוח עשויות לפעול כאפקט מצנן משמעותי יותר לגביו.

לסיכום, המחקר מלמד, כי בשלב זה ליוזמות הפיקוח השפעה מסוימת על חלק מהקליניקות שעיסוקן בתחומים שנויים במחלוקת ציבורית, ועל התבטאויות המנחים הקליניים בשיעורים. עם זאת, באקלים הפוליטי הנוכחי, סביר כי היוזמות להגברת הפיקוח על החופש האקדמי תימשכנה ואף תגברנה. הקליניקות המשפטיות צפויות אפוא להתייצב בפני אתגר גדול מבעבר בכל הנוגע לשמירה על החופש האקדמי שלהן ולשימור עצמאותן הביבטי ההוראה והייצוג בתיקים משפטיים.

הערות

- 1 בתוכניות אלו, שמקורן בבתי הספר למשפטים בארצות הברית, מתנסים הסטודנטים בעבודה מעשית על תיקים ופרויקטים משפטיים במגוון תחומים. הסטודנטים מלווים על ידי צוות מקצועי הכולל מנחה אקדמי, שהוא לרוב חבר סגל בפקולטה, ומנחים קליניים שהם עורכי דין. התוכניות הקליניות הראשונות הוקמו בשנות התשעים, ומאז הורחבה פעילותן באופן משמעותי. כיום פועלות כ־110 קליניקות ב־14 מוסדות להשכלה גבוהה בישראל.
- 2 טלילה נשר "הוחלט סופית: המחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן גוריון לא תיסגר" הארץ [.goo.gl/9CbG8v](https://www.ynet.co.il/9CbG8v) 12.2.2013
- 3 תמיר סטיינמן "כך 'אם תרצו' מסמנת מרצים מהשמאל" [.goo.gl/Mc7cjT](https://www.ynet.co.il/Mc7cjT) 4.7.2017 mako
- 4 דו"ח תנועת "אם תרצו" תשע"ד – פוליטיזציה בקליניקות המשפטיות באוניברסיטת חיפה (רונן שובל עורך, 2013), [.goo.gl/uh8o52](https://www.ynet.co.il/uh8o52)
- 5 בג"ץ 7146/12 אדם נ' הכנסת (פורסם בנבו, 16.9.2013); בג"ץ 8425/13 איתן מדיניות הגירה ישראלית ואחרים נ' ממשלת ישראל (פורסם בנבו, 22.9.2014); בג"ץ 8665/14 דסטה נ' הכנסת (פורסם בנבו, 11.8.2015).

- 6 יאיר אלטמן, איציק סבן ושלמה צונה "ביקורת על בג"ץ: 'המדינה נותרת ללא כלים להוציא מסתננים'" **ישראל היום** 28.8.2017. goo.gl/R7nfjV
- 7 אסא כשר, קוד אתי של ההתנהלות הראויה בתחומי חפיפה בין פעילות אקדמית לפעילות פוליטית (2017) (להלן: הקוד האתי). זמין בכתובת: goo.gl/7dr23t.
- 8 שם, בעמ' 3.
- 9 שם, בעמ' 7.
- 10 שם, בעמ' 6.
- 11 שם, בעמ' 8.
- 12 נשיא המדינה ראובן ריבלין הכריז כי "החופש להביע דעה שונה וזקוק להגנה [...] לא נשגשג אם לא נטפח ספקנות וביקורתיות", ראו יהונתן ליס "ריבלין נגד הקוד האתי לאקדמיה: 'החופש להביע דעה שונה זקוק להגנה'" **הארץ** 11.6.2017. goo.gl/6hvPc5. ראשי האוניברסיטאות הודיעו כי הקוד מפר באופן חמור ויסודי את החופש האקדמי, ומהווה "אוסף של כללים מוכתבים שלטונית על מכלול הפעילויות האקדמיות", ודרשו משר החינוך לחזור בו מהכוונה ליצור קוד כזה. להודעה זו הצטרפו הודעות גינוי מטעם חברי סגל בכמה פקולטות ומוסדות להשכלה גבוהה, וכן מטעם המנחים הקליניים בבתי הספר למשפטים ויו"ר אגודת הסטודנטים, ראו ירדן סקופ "ראשי האוניברסיטאות: הקוד האתי שיוס בנט מפר באופן חמור ויסודי את החופש האקדמי" **הארץ** 10.6.2017. goo.gl/JE4VYY. בתגובה לביקורת הודיע השר בנט, כי "הקוד המוצע אינו עשרת הדיברות אלא נקודת פתיחה לדיאלוג", ראו תמר טרבליסי-חדד "בנט: הקוד האתי איננו עשרת הדיברות" **ידיעות אחרונות** 20.6.2017. goo.gl/g9GxfD.
- 13 מטרת המחקר היא לנסות להבין בצורה ראשונית את תחושותיהם של המנחים הקליניים ביחס ליוזמות הפיקוח על תוכני ההשכלה הגבוהה. מדובר במחקר ראשוני בלבד שאינו מתיימר לעמוד בסטנדרטים הנהוגים במחקרים אמפיריים. אחת ממגבלות המחקר הינה שהנתונים מתבססים על דיווח עצמי ולא על בדיקה חיצונית של הנתונים.
- 14 בעת הרישום לקליניקות, מתבקשים הסטודנטים המועמדים להמציא גיליון ציונים, קורות חיים ומכתב שמסביר מדוע הם מעוניינים ללמוד בקליניקה שבה בחרו. בחלק מהקליניקות מתקיים גם ריאיון אישי למועמדים. פעמים רבות ניתן ללמוד על שיוכם הפוליטי של המועמדים כפי שהוא עולה מהמכתב הנלווה להרשמה.
- 15 שאלה זו נועדה לבחון האם ליוזמות הפיקוח יש השפעה על התנהלות המנחים הקליניים מול הלקוחות שלהם, מבחינת אופני ההתבטאות מולם בעל פה או בכתב, בכל הנוגע לנושאים פוליטיים השנויים במחלוקת ציבורית, במובן זה שהם נמצאים מחוץ לקונצנזוס הישראלי-יהודי.
- 16 שאלה זו נועדה לבחון האם ליוזמות הפיקוח יש השפעה על התנהלות המנחים הקליניים מול ארגונים, תוכניות אקדמיות או משרדי עורכי דין שהם משתפים פעולה איתם, מבחינת אופני ההתבטאות בעל פה או בכתב, או מבחינת נושאי העיסוק מולם.

נספח: שאלון למנחים קליניים בפקולטות למשפטים

באחרונה פורסמו יוזמות דוגמת הקודר האתי שהוביל שר החינוך, נפתלי בנט, להגברת הפיקוח הממשלתי על תכני ההרצאות והקורסים במוסדות להשכלה גבוהה, שבו אף הוקדש פרק מיוחד לקליניקות המשפטיות. בנוסף, פרסמו ארגונים בלתי ממשלתיים רשימת מעקבים אחר פעילות הקליניקות, ואף נערכו דיונים בכנסת בנושא.

השאלה הנשאלת היא עד כמה – אם בכלל – ניכרת ההשפעה של יוזמות אלה, ושל הדיון הציבורי לגביהן, על עבודתך הקלינית בהיבטים הבאים:

בחירת התיקים לקליניקה

- נוטה פחות לבחור תיקים העלולים לעורר מחלוקת ציבורית
- נוטה יותר לבחור תיקים העשויים לעורר מחלוקת ציבורית
- ללא שינוי

מיון הסטודנטים לקליניקה

- נוטה פחות לבחור סטודנטים שאינם דוגלים מראש בשינוי חברתי או שדוגלים בשינוי חברתי השונה מזה שהקליניקה מקדמת
- נוטה יותר לבחור סטודנטים שאינם דוגלים מראש בשינוי חברתי או שדוגלים בשינוי חברתי השונה מזה שהקליניקה מקדמת
- ללא שינוי

השיעורים בקליניקה

- נוטה פחות לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית
- נוטה יותר לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית
- ללא שינוי
- נוטה לעסוק באופן אחר בסוגיות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית.

התדיינות הקליניקה בבתי המשפט (ככל שקיימת)

- נוטה פחות לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית
- נוטה יותר לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית
- ללא שינוי

עבודה מול גורמי ממשל ורשויות ציבוריות ופרטיות (ככל שקיימת)

- נוטה פחות להביע עמדות או ליצור שיתופי פעולה בנושאים העלולים לעורר מחלוקת ציבורית
- נוטה יותר להביע עמדות או ליצור שיתופי פעולה בנושאים העלולים לעורר מחלוקת ציבורית
- ללא שינוי

עבודה עם לקוחות (ככל שקיימת)

- נוטה פחות לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית
- נוטה יותר לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית
- ללא שינוי

שיתופי פעולה עם ארגונים, תכניות אקדמיות, משרדי עורכי דין, וכו' (ככל שקיימים)

- נוטה פחות לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית
- נוטה יותר לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית
- ללא שינוי

עבודה מול הנהלת המוסד האקדמי שבו פועלת הקליניקה

- נוטה פחות לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית
- נוטה יותר לעסוק בסוגיות או להביע עמדות העלולות לעורר מחלוקת ציבורית
- ללא שינוי

מהו תחום עיסוקה המרכזי של הקליניקה? ניתן לסמן יותר מתשובה אחת

- זכויות אדם, שוויון והמיעוט הערבי בישראל

• משפט פלילי

• דיני עבודה

• הוצאה לפועל ומשפט אזרחי

• חקיקה ומדיניות חברתית

• דיני משפחה

• הגירה

• זכויות נשים

• זכויות אנשים עם מוגבלות

• בני נוער

• חינוך

• קשישים וניצולי שואה

• דיור

• בריאות

• מנהל תקין

• איכות הסביבה

• משפט בינלאומי

• הגנת הצרכן ותובענות ייצוגיות

• פיתוח כלכלי-קהילתי

• משפט מסחרי, טכנולוגיה ותאגידים

